

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/1 2013, Sayfa: 121-134.
Xelqara Uyğur Tetqiqati Jorinali, San: 1/1 2013, Sehipe: 121-134.
International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/1 2013, Page: 121-134

KAŞGARLI MAHMUD’UN GÜNÜMÜZ UYGUR MİLLİYETÇİLİĞİNE KATKISI

*Nebijan TURSUN**

ÖZET

Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla ortaya çıkan yeni bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin milli kimlik oluşturma sürecinde Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, El Farabi, Ahmet Yesevi, Alishir Nevai gibi medeniyet kahramanları çok önemli ilham ve beslenme kaynağı olmuştur. Bunlardan Kaşgarlı Mahmud Uygur Türklerinin Uygur milli kimliği ve Uygur milliyetçiliğinin oluşturulması ve geliştirilmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bugün Kaşgarlı Mahmud’u Uygurların kültürel ve politik milliyetçiliğinden ayırmak mümkün değildir. Bu makalede Kaşgarlı Mahmud’un Uygur milliyetçiliğindeki yeri ve önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaşgarlı, Uygur Kimliği, Uygur Milliyetçiliği, Doğu Türkistan, Orta Asya.

THE CONTRIBUTION OF MAHMUD KASHGARI TO THE CURRENT UYGHUR NATIONALISM

ABSTRACT

During the period when new independent Turkic states emerged after the collapse of the Soviet Union and created a national identity, civilization heroes such as Mahmud Kashgari, Yusuf Khas Hajib, El Farabi, Ahmet Yesevi and Alishir Nevai served as important sources of inspiration. Among these, Mahmud Kashgari played an important role in the creation and development of Uyghur nationalism. Today, it is impossible to separate Kashgari from the cultural and political nationalism of the Uyghurs. In this paper, the place and importance of Kashgari in the Uyghur nationalism will be emphasized.

Keywords: Kashgari, Uyghur identity, Uyghur nationalism, Eastern Turkestan, Central Asia.

Giriş

11. yüzyılın büyük ansiklopedik âlimi, Türkoloji ilminin babası Kaşgarlı Mahmud bundan 1000 sene önce yaşamış olsa da, büyük eseri “Divanü Lugatı’t-Türk” aracılığıyla Türk halklarının insanlık medeniyet hazinesine silinmez katkılar sağlayan bir millet olarak kabul edilmesini de sağlamıştır. UNESCO’nun 2008 yılını “Kaşgarlı Mahmud Yılı” olarak belirlemesi bu zatın insanlık medeniyet tarihindeki büyük şahsiyet olduğunun en yüksekten kabul edilmesi sayılır. Bu durum sadece bin sene evvel yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud’a değil, aynı zamanda onun evlatları olan bugünkü Türk halklarına da verilen şereftir. Kaşgarlı Mahmud’un on asır önce Merkezi Asya’daki tüm Türk boylarını birleştirerek bir siyasi ve kültür birliğini gerçekleştirmeyi başaran, birleşik kudretli devlet olan Karahanlıların ortak kültürü ve ortak milli şuurunu oluşturmak için gösterdiği çabalar bugün de bu bölgedeki Türk halkları hem Türk cumhuriyetlerinin milliyetçilik ve vatanseverlik ruhunu güçlendiren manevi gıdaya, milli sembole dönüşmüştür. O zaman Kaşgarlı

* Dr., RFA (Özgür Asya Radyosu) – ABD. E-posta: nabijant@gmail.com.

Mahmud'un göbek kanının aktığı, naaşının yattığı topraktaki Uygurlara Kaşgarlı Mahmud'tan ne tür miraslar kalmıştır? Kaşgarlı Mahmud 20. ve 21. yüzyıldaki siyasi, sosyo-ekonomik hem sosyo-kültürel muhitteki Uygurlara nasıl bir ruh bahşetmiştir? Aşağıda bu meseleler üzerinde kısaca durmak istiyorum.

1. Uygurların Kaşgarlı Mahmud Hakkındaki Bilgileri ve Araştırmaları

Gerçi Kaşgarlı Mahmud Türk dünyasının bir parçası sayılan Kaşgar'ın Opal kazasındaki Azıg köyünde dünyaya gelmiş hem oraya defnedilmiş ise de, çeşitli sebeplerle Kaşgarlı Mahmud'un evlatları ve hemşerileri sayılan Uygurların bu zat hakkında tam bilgi sahibi olması, onu anlaması ve kendilerinin kültür tarihindeki büyük şahsiyet ve milli kültür ruhunun sembolü olarak kabul etmesi ancak 20. yüzyıla aittir. Tarih bilgilerine göre, Kaşgarlı Mahmud'un Kaşgar Opal'daki türbesi yerli Uygurlar tarafından "Hazreti Mollam Mezarı" diye adlandırılarak yüzyıllardan beri yüceltilip ziyaret edilegelmiştir. "Hazreti mollam mezarı"nın şeyhleri bu büyük alime olan derin hürmeti dolayısıyla kuşaktan kuşağa işlerini devam ettirmiş ve türbeyi korumuşlardır. İnsanlara "Hazreti mollam mezarı"na defnedilen bu zatın büyük alim, büyük bir insan olduğunu anlatmış, kişilerin bin yıldan beri bu büyük zatı unutmadan, ona olan saygı ve sevgisini muhafaza etmelerinde hem de bu saygı ve sevginin gittikçe güçlenip günümüze kadar ulaşmasında önemli rol oynamışlardır. Elbette, yüzyılların geçmesiyle, bu türbeyi ziyaret eden avam halkın türbede yatan zatın büyük alim olduğunu bilse de, onun 11. yüzyıldaki ilk kudretli Türk devletlerinden biri sayılan Karahanlılar Sülalesi'nin prensi, ansiklopedik alimi ve dilbilgini Kaşgarlı Mahmud olduğundan tam olarak haberi olmadığı muhtemeldir. Ancak o dönemin bilim adamları ve ulemaları bu zatın kim olduğunu bildikleri için kendi yazdıkları kitapları ve şiirlerini özel olarak "hazreti mollam mezarı"na vakfetmişler ve kendi eserlerinde Kaşgarlı Mahmud'a olan derin saygı ve sevgisini ifade etmişlerdir. Mesela 19- yüzyılda yaşamış olan büyük Uygur şairleri ve aydınlarından Muhemmed Sadık Kaşgari (1725-1849), Abdurrahim Nizari (1767-1850), Turduşahun Geribi (1802-1862) ve diğerleri kendi eserlerinde "hazreti mollam"ın Kaşgarlı Mahmud olduğunu izah etmişler ve eserlerinde bu zata olan hürmetlerini ifade etmişlerdir. Hatta 1836-1837. yılları arasında Muhemmd Sadık Kaşgari "Mesnevi Şerifi" adlı kitabı kapağına bir "hidayetname" yazarak "hazreti mollam mezarı"na vakfetmiştir. Muhemmed Sadık Kaşgari vakıf senedine "Mesnevi Şerifi" adlı kitabı Kaşgar'ın Opal denen yerindeki "Erik Bulak" yanına defnedilmiş hazreti mevlana, dinin güneşi, kalem sahibi, Hüseyin oğlu Mahmud Kaşgari'nin türbesine vakfettiğini yazmış ve bu senede o dönemdeki Kaşgar'ın ünlü ulemaları, şairleri ve müdderislerinden Nazar Ahund, Abdurrahim Nizari, Noruzahund, Turduşahun Geribi, Turdi Şeyh Ahund, Molla Gocılak ve Zeydin Kurulbeğ gibi kişiler kendi mühürlerini basmışlardır.¹ Bu belge Kaşgar halkının 19. yüzyıldaki Mançur-Çin istilasına karşı yaptığı mücadeleleri, 20. yüzyılın 30. yıllarındaki milli bağımsızlık mücadeleleri, ayrıca 1949 yılından sonra da Çin Halk Cumhuriyeti ve onun kültür devrimi gibi felaket yıllarını başından geçirmiş, 1980 yılına geldiğinde, belgeyi muhafaza eden ünlü Kaşgar uleması Mirhuseyin Qazı tarafından Kaşgarlı Mahmud'u araştıran İbrahim Mutii, Mirsultan Osman gibi Uygur âlimlerinin ellerine teslim edilmiştir. Bu belge Kaşgarlı Mahmud'un kimliği, memleketi ve vefat ettiği yerin tespit edilmesinde önemli katkı sağlamıştır. Elbette, bu belgenin korunması sürecinde nice kişiler canlarını feda etmiş ve çile çekmişlerdir.

Uygur Türklerinin 20. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'u tanımaları, araştırmaları ve yaygın bir şekilde bilmeleri sürecini 1949 yılından önceki dönem, 1949 yılından sonraki dönem olmak üzere iki aşamaya ayırmak mümkündür.

¹ İbrahim Muti, Mehmed Osman, "Qaşğeriyniñ Yurtı, Hayatı ve Qebrisi", (Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı), **Tarım**, S: 3, 1984.

Birinci dönemde, yani 20. yüzyılın ilk yarısında Doğu Türkistan karmaşık sosyo-politik ve sosyo-kültürel değişim süreci yaşadı. 20. yüzyılın başlarında İslam dünyası, ayrıca Türk dünyasında baş gösteren yeni kültür-eğitim hareketi Doğu Türkistan'a da ulaştı. İstanbul, Kazan gibi yerlerde eğitim görmüş Uygur, Türk ve Tatar aydınları Türk tarihi ile ilgili yayımlanmış eserleri sadece kendileri okumakla kalmamış, bunları Doğu Türkistan'a da getirmeye başladılar.

12 Kasım 1933'te Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulunca, Atatürk önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nden sonraki ikinci bağımsız Türk cumhuriyeti dünyaya geldi. Bu cumhuriyetin devlet bayrağını Türkiye Cumhuriyeti'nin ay yıldızlı al bayrağından örnek alması, rengini mavi olarak seçmesi tesadüfî değildi. Cumhuriyetin yönetim ve kültür-eğitim tabakasını Türkiye, Mısır ve diğer ülkelerde eğitim görmüş Kaşgar aydınlarından Kutluk Hacı Şevki, Şemseddin Damolla, Mehmet Ali Tevfik, Ebul Hesen gibi bilinçli insanlar oluşturmuşlardı. Uygur bilim adamlarından Kutluk Hacı Şevki, Şemseddin Damolla, Sabit Damolla, Mehmet Ali Tevfik ve diğerlerinin o dönemde Kaşgarlı Mahmud'un eserinden haberdar oldukları bilinmektedir. Onlar bu zatı Uygurlar arasında daha geniş kitleye anlatmak için "Divanü Lugatî't-Türk"ü Uygur Türkçesine tercüme etme işine girişmiş iseler de, onların öldürülmelerinden dolayı bu iş gerçekleşmemiştir.² Çünkü Doğu Türkistan Cumhuriyeti üç ay gibi kısa süre içerisinde Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmına sahip olmuş ise de, iç ve dış sebeplerden dolayı yok edildi. Bunda Sovyetler Birliği'nin askeri ve siyasi stratejisi ve müdahalesi önemli rol oynadı.³ Çünkü Sovyetler Birliği Orta Asya'nın istikrarı için Türkçülük ve İslam ideolojisi merkezli bir bağımsız Türk devletinin ortaya çıkmasını istemiyordu. Moskova için Kafkas bölgesinde Türkiye Cumhuriyeti, Orta Asya'da Doğu Türkistan'ın mevcut olması, böylece kendi kontrolü altında bulunan Türk bölgelerini kuşatması çok tehlikeliydi. O dönemde Moskova Türkçülük fikir akımlarını şiddetle bastırmakta olup, bir kısım Uygur, Kırgız, Özbek ve Türk milliyetçilerinin Kaşgar'a toplanmalarını, bir devletin yönetimi etrafında organize olmalarını asla istemiyordu.

Birinci Doğu Türkistan Cumhuriyeti döneminde devlet bağımsız ve uzun süreli eğitim faaliyetine, bilimsel araştırmaları geliştirip genç nesilleri tarih bilimleriyle eğitmeye, kısacası Kaşgarlı Mahmud hakkında araştırmaya ve onun eserini Uygurlara tanıtmaya fırsat bulamadı.

12 Kasım 1944 yılında ikinci defa Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. 1944 – 1949 yılları arasındaki Doğu Türkistan Cumhuriyeti de "Divanü Lugatî't-Türk"ün tercüme işine önem vermişti. Devlet başkanı Ahmetcan Kasımı'nın doğrudan girişimiyle 1946 yılında Arapçayı iyi bilen İsmail Damolla eserin bir kısmını Uygurcaya tercüme etmişse de, tümünü tercüme etme ve yayımlama imkânı bulmamıştır.

O dönemde 1945 - 1949 yılları arasında Urumçi'de Mesud Sabri Baykzu, Muhemmed Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin gibi Doğu Türkistan milliyetçileri Türk tarihi araştırmalarını kişiler arasında yaygınlaştırıp onların milli kimliğini tanımaları için faaliyetlerde bulunmuşlar, bu amaçlarını gerçekleştirmek için "Altay Neşriyatı", "Yusuf Has Hacib Kütüphanesi"ni kurmuş hem "Altay Dergisi", "Erk Gazetesi" gibi gazete ve dergileri çıkarmışlardı. Onlar Türk tarihine ait Türkiye'de yayımlanmış çok sayıda kitabı, ayrıca Besim Atalay'ın tercüme ettiği "Divanü Lugat't-

² Muhemmed İmin Qurbani, "Şair Qutluq Hacı Şevki", **Qeşqer Edebiyatı**, S: 3, 1980, s. 71-72. Kutluk Hacı Şevki, Mehmet Ali Tevfik, Tursun Efendi başta olmak üzere Türkiye gibi ülkelerde eğitim görmüş Uygur aydınları 1937-1938. yılları arasında Sovyetler Birliği tarafından desteklenen Şeñ Şisey tarafından öldürülmüşlerdir.

³ Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin yıkılmasına sebep olan iç ve dış etkelerle ilgili aşağıdaki eserlere bakınız: Abduqadir Hacı, "1933- Yilidin 1937- Yiliğice Qeşqer, Xoten, Aqsularda Bolup Ötken Veqeler" (1933 Yılından 1937 Yılına Kadar Kaşgar, Hoten ve Aksu'da Vuku Bulan Olaylar), **Şincang Tarix Materyalleri**, S: 17, 1986, s. 1-114; D. Andrew ve W. Forbes. **Doğu Türkistan Harp Beyleri**, Çev.: Enver Can, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 113-284; Musa Türkistani, **Türkistan Pajiesi** (Türkistan Faciası), İstanbul Neşri, 2008; Muhemmed İmin Buğra, **Şerqiy Türkistan Tarixi** (Doğu Türkistan Tarihi), İstanbul 1998, s. 399-470.

Türk”ün Türkçe tercümesini getirtmişlerdi.⁴ 20. yüzyıl ilim sahasında “Doğu Türkistan Tarihi” adlı ilk tarih kitabını yazmış olan ünlü siyasetçi ve tarihçi Muhemmed Emin Buğra, “Ülke Tarihi” adlı kitabın yazarı Polat Kadir Turfani, “Asya’nın Kalbi: Doğu Türkistan” adlı kitabın yazarı Abdulaziz Çingizhan gibi kişiler Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib’in ve onların eserlerinin Uygurlar arasında tanıtılması yönünde çok emek sarf etmişlerdi.

Uygurların Kaşgarlı Mahmud ve onun eseri hakkında bilgi sahibi olmaları ve araştırma yapmalarının ikinci aşaması 1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla başlamıştır. Çin hükümeti Sovyetler Birliği’nin milli kimlik ve milli otonom sınırlarını ayırma politikasından örnek alarak 1950’li yıllarda Çin sınırları içerisindeki azınlıkların milli kimliğini ayırmak ve tespit etmek, özellikle Şıncan Uygur Otonom Bölgesi diye adlandırılan Doğu Türkistan’daki Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Özek gibi Türk halklarının kimliğini tespit etmek için bu milletlerin tarih, kültür, dil ve sosyal durumu vb.ler hakkında geniş çaplı araştırma yaptırdı. İşte o sırada çok sayıda Uygur eski el yazmaları toplandı ve Ahmet Ziyai gibi âlimler “Divanü Lugati’t-Türk”ü çağdaş Uygur Türkçesine tercüme etme ve araştırma işleriyle uğraşmış iseler de, fazla geçmeden çeşitli siyasi hareketlerden dolayı bu işe devam edememiş, 70’li yılların sonuna kadar ilerleme sağlanamamıştır. 1978 yılından sonra, İbrahim Mutii, Mirsultan Osman, EminTursun, Ahmet Ziyai, Hacı Nurhacı gibi âlimler Şıncan Sosyal Bilimler Akademisi bünyesinde “Divanü Lugati’t-Türk”ü tercüme etme işleriyle uğraşmış, 1980, 1983 ve 1984 yıllarında eseri üç cilt hâlinde yayımlamışlardı. Hemen ardından Abdurahim Ötkür gibi âlimler Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” adlı eserini çağdaş Uygurcaya nazım şeklinde hazırlayarak yayımladılar.

“Divanü Lugati’t-Türk”ün çağdaş Uygur Türkçesiyle yayımlanmış olması Uygur, Çinli ve diğer millet âlimlerinin “Divanü Lugati’t-Türk”, Kaşgarlı Mahmud ve Karahanlılar Devleti ile ilgili araştırma yapma merakının uyanmasında önemli rol oynamıştır. Ondandır, Kaşgarlı Mahmud ve eseri Uygur bilim adamlarının mühim araştırma konusu hâline gelmiştir. Kaşgarlı Mahmud ve eseri tarih, dilcilik, edebiyat bilimi, etimoloji, etnografya, felsefe bakımından ve diğer çeşitli sahalardan incelenmiş, çok sayıda makale ve kitaplar yayımlanmıştır. 1950 yılından şimdiye kadar Kaşgarlı Mahmud ve “Divanü Lugati’t-Türk” hakkında yazılmış olan makalelerin sayısı hakkında bir rakam vermek kolay değildir. Ancak 2005 yılında Kaşgar’da düzenlenmiş Kaşgarlı Mahmud sempozyumunda 130 bildiri sunulduğu biliniyor. Tahminlere göre, şu anda Kaşgarlı Mahmud hakkında yazılmış Uygurca makalelerin sayısı bir kaç yüze ulaşmış olmalıdır.

Kaşgarlı Mahmud ve onun “Divanü Lugati’t-Türk” adlı eseri hakkında monografik çalışmalar da söz konusu olup, bu çalışmalar Uygur klasik edebiyat tarihi, Uygur felsefe tarihi, Uygur tarihi ile ilgili projelerde yer almıştır.

Genellikle, Uygurlar arasında Kaşgarlı Mahmud ve onun “Divanü Lugati’t-Türk” adlı eseri üzerindeki araştırma, tespit ve incelemeler yavaş yavaş ortaya çıkmış ve ilerlemiş olup, Uygur âlimlerinin bu sahadaki araştırmalarında Türkiye alimlerinden Zeki Velidi Togan, Besim Atalay, Reşit Rahmeti Arat, Saadet Çağatay, Reşat Genç, Bahaeddin Ögel vb.larının çalışmaları, ayrıca Rus-Sovyet ve Avrupa alimlerinin konuyla ilgili çalışmaları önemli rol oynamıştır.

2. Uygur Âlimlerinin Kaşgarlı Mahmud Hakkındaki Değerlendirmeleri

Kaşgarlı Mahmud’un etnik köken bakımından hangi Türk boyuna ait olduğu sorusunun ilim sahasında çok önceden sorulduğu bilinmektedir. Bu mesele hakkında Türkiye, Batı, eski Sovyetler Birliği, Çin, Japonya ve diğer ülkelerdeki âlimler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud’un Karahanlılar devletinin hükümdar sülalesine mensup prens olmasından

⁴ Exmet Ziyai, **Exmet Ziyai Xatirilir** (Ahmet Ziyai Anıları), Şıncan Tarix Materyalleri, S: 28, Şıncan Xelq Neşriyati, Ürümqi, 1990, s. 177.

dolayı, bu soru Karahanlılar devletinin hangi Türk kabilesi tarafından kurulduğu, hangi Türk kabilesinin ya da uruğunun bu devletin hükümdarlık merkezini oluşturduğu meselesi ile ilgili olmuştur. Bu mesele netleşmeden, Kaşgarlı Mahmud'un kökeni hakkında herkesin hemfikir olduğu bir hüküm ortaya koymak mümkün değildir. Ancak bunun kolay bir cevabı vardır ki, o da Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Türk etnonimini en üste koyması, Türklerin birçok kabileden teşekkül ettiğini göstermesidir.⁵ Kaşgarlı Mahmud'un nazarında o dönemde çeşitli adlarla adlandırılan, Türkçe konuşan kabilelerin ortak adı Türk olup, kendisi de bu halka mensup biridir. Kaşgarlı Mahmud'un o dönemde kendisinin hangi kabileden olduğunu vurgulamamış olması da tesadüfi değildir. Bu onun ortak Türklük anlayışının çok güçlü olmasıyla ilgili olmalıdır. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde, Kaşgarlı Mahmud ve eserinin yeniden bilinmesiyle, tanınmasıyla, siyasi amaçlarla birbirlerinden ayrı düşürülen, ayrı millet ve ayrı siyasi gelişim yoluna sevk edilme sonucunda bugünkü gibi ayrı Türkçe konuşan milletler olarak ortaya çıkan Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Azeri ve diğerleri Kaşgarlı Mahmud'u ve eserini kendilerine mal etmeye çalışmaktadırlar.

Bugün Uygur, Kırgız ve Özbek gibi milletlerin hepsi Kaşgarlı Mahmud'u kendi âlimleri saymaktadır.⁶ Çeşitli kardeş Türk boylarının âlimlerinin bu medeniyet temsilcilerini kapışmaya, birbirlerini inkâra çalışmaları eski Sovyetler Birliği'nin son yıllarında güçlenmiştir. Bu âlimler arasında birbirlerinin iddialarını kesin bir şekilde reddetme eğilimi baş göstermiş ise de, pek fazla başarılı olamamışlardır.

Bugün sadece Uygur âlimleri ve aydınları Kaşgarlı Mahmud'u Uygur milletine mensup saymaz, tüm Uygur halkı da onu Uygur ve kendilerinin atası sayar. Bununla birlikte, Uygur âlimleri Kaşgarlı Mahmud'un Uygur ve Orta Asya, ayrıca Türk boyları kültür tarihindeki şanlı ortak temsilci olduğunu da kabul eder. Mesela Uygur âlimlerinden Prof. Abdüşükür Muhammed Emin şöyle değerlendirir:

"Kaşgarlı Mahmud Kaşgar'daki eski şehir olan Opal'da dünyaya gelmiştir. Onun babası bir müddet Barshan'a hâkim olmuştur... Doğu halklarının orta asırdaki kültür tarihinde, Uygur halkının sevimli evladı, Türk halklarında karşılaştırmalı dilciliğin kurucusu, sözlük şeklindeki kamus nitelikli eser Divanü Lugati't-Türk'ün yazarı..."⁷

Prof. Dr. Gayretcan Osman şöyle değerlendirir:

"Kaşgarlı Mahmud orta asırda yaşamış, Uygur halkının büyük dircisi, Türkologu, etnologu, düşünürü, filozofu ve sosyal aktivistidir."⁸

Kazakistanlı Uygur âlimlerinden Dr. Savut Mollavudov ile Dr. Dilşat Reyhanov şöyle değerlendirir:

"Büyük ansiklopedik âlim ve şair Kaşgarlı Mahmud'un üç ciltli Divanü Lugati't-Türk adlı kitabı sadece Uygur halkının değil, tüm Türk halklarının kültürel hayatında büyük tarihi öneme sahip ilmi çalışmadır."⁹

⁵ Mehmud Qaşğeri, **Türkiy Tillar Diwani** (Divanü Lugati't-Türk), Ürümqi, 1981.

⁶ Arienne Dwyer, "The Xinjiang Conflict; Uyghur Identity, Language Policy and Political Discourse", **Political Studies** 15, (2005), Washington: East-West Center, p. 73.

⁷ Abdüşükür Muhammedimin, **Uygur Felsefe Tarixi** (Uygur Felsefe Tarihi), Şincañ Xelq Neşriyati, Ürümqi, 1998, s. 203.

⁸ Gayretcan Osman, **Uygur Kilassik Edebiyati Qisqıçe Tarixi** (Uygur Klassik Edebiyatının Kısaca Tarihi), Ürümqi, 1992, s. 272.

⁹ S. Mollawudov, D. Reyhanov, **Uygur Edebiyati 9**, (Kazakistan'daki Uygur Ortaokulları 9. Sınıf Ders Kitabı), Mektep, Almota, 2005, s. 50.

Divanü Lugati't-Türk'ü 1980'li yıllarda ilk kez çağdaş Uygur Türkçesiyle yayımlayan bir grup Uygur âlimi eser için yazdığı girişte Kaşgarlı Mahmud'un Uygur olduğunu, onun eserinin Uygur kültüründeki büyük şaheser olduğunu ifade etmekle birlikte, onun aynı zamanda tüm Türk halklarına da mensup olduğunu kabul ederek "Kaşgarlı Mahmud kendi eserini 'Hakaniye dili' diye adlandırılan yazı dilinde tüm Türk halklarının dillerinden malzeme alıp düzenlemiş ve ona 'Divanü Lugati't-Türk' diye isim vermiştir. Dolayısıyla Divanü Lugati't-Türk'ü Türkçe konuşan tüm halklara ortak zenginlik sayarız.'"¹⁰ diye yazmıştır.

Uygurların Kaşgarlı Mahmud'u Uygur saymalarına sebep olan hususları bir kaç noktadan anlatmak mümkündür.

1) Etnik köken ile ilgili mesele. Bu mesele Kaşgarlı Mahmud'un hükümdar sülalesinden sayılan soykütüğü ve Karahanlılar devletini kuran merkezi kabilenin kimliği ile ilgili olup, Uygur tarihçileri, ayrıca İbrahim Mutii, Mirsulatn Osman, Emin Tursun, Hacı Nutrhacı, Turgun Almas, Davut İssiyev ve diğerleri Karahanlılar devletinin Uygurlar tarafından kurulduğu görüşündedirler. Karahanlılar devletinin Uygurlar tarafından kurulan hâkimiyet olduğu görüşü Çinli âlimlerin büyük bir kısmı tarafından da kabul edilmiş ve teşvik edilmiştir. Uygur âlimlerinin fikrine göre, M.S. 840 yılında Moğolistan'daki Karabalgasun merkezli Uygur Kağanlığı (744-848) yıkıldıktan sonra batıya göç eden doğu Uygurlarının bir kolu Tarım vadisinin güney bölgeleri ve Pamir civarına gelmişler ve orada Uygur kabileleri Karahanlılar devletini kurmuşlardır. Tarım-Turfan vadisine gelen doğu Uygurlarının bir başka kolu oradaki kardeşleriyle birlikte Turfan İdikut devletini kurmuşlardır.¹¹ Uluslararası ilim sahasında, Karahanlılar devleti tarihi ile ilgili araştırmalarda bu devleti oluşturan çekirdek kabilenin kimliği hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu devletin Uygurlar tarafından kurulduğu hakkındaki görüşler daha çok Rus ve bir kısım Batı âlimleri tarafından ortaya konulmuştur. V. Grigoriyev, Radlov, V. Barthold, X. Fren, Yu. Klaprot, I.A. Abel-Remuza, I Bretishneyder, Zh. T. Reno bu görüşün temsilcilerindendi.¹² Karahanlıların Uygur etnik grubuna mensup olduğunu destekleyen Rus tarihçilerinden etkilenen Uygur tarihçilerinin¹³ fikrine göre, Karahanlılar devleti Kaşgarı başkent yapmış olup, bu devleti oluşturan Yağma, Çigil, Karluk, Basmil gibi kabileler Uygur kabilelerindendir.¹⁴ Uygur ve Türk tarihi üzerinde araştırma yapan Çinli tarihçilerin büyük çoğunluğu, mesele Wang zhilay, Wei Liangtao, Liu Zhixiao, Lin Gan, Chén Sulo ve diğerleri Karahanlılar devletinin batıya göç eden Uygur kabileleri tarafından kurulduğunu kanıtlamışlardır. Onlar Karahanlılar devletini Uygurların devleti diye bakarlar.¹⁵ Bu durum Uygur tarihçilerinin Karahanlılar devletinin Uygurlar tarafından kurulduğu hakkındaki görüşünün güçlenmesine sebep olmuştur.

¹⁰ **Türkiy Tillar Divanı, Giriş**, Şıncang Xelq Neşriyati, Ürümqi, 1981, s. 48.

¹¹ Turgun Almas, **Uygurlar**, Ürümqi, 1989. Bu kitabın Almuta baskısı, 1992, 1. Cilt, s. 186; Enver Baytur, **Şıncandiki Milletlerniñ Qisqıçe Tarixi** (Şıncang'daki Milletlerin Kısaca Tarihi), Milletler Neşriyati, Pekin, 1991, s. 687-689.

¹² **Kratkaya istoriya Uygurov** (Uygurlarniñ Qisqıçe Tarixi), C: 164, Almaata, 1991; Nabijan Tursun, **Voprosy Politicheskoy istorii Uygurov v Kitajskoj Istoriograofii** (Xitay Tarixşunaslıqida Uygurlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), C. 129, Moskva, 1998.

¹³ Nabijan Tursun, **Voprosy Politicheskoy istorii Uygurov v Kitajskoj Istoriograofii**, (Xitay Tarixşunaslıqida Uygurlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), C.129, Moskva, 1998.

¹⁴ Turgun Almas, **Uygury (Uygurlar) Hemit Hemrayev'in Rusça Tercümesi**, Izdatelskij dom "Mir", Almaty, 2005, s. 247-248; S. Mollawudof ve D. Reyhanof, **Uygur Edebiyati**, Mektep Neşriyati, Almuta, 2005, s. 51; Gegel Isxakov, **Issledovaniya Po Uyguovedeniyu** (Uygurşunaslıq Tetqiqati), Nash Mir, 2005, s. 84-86.

¹⁵ Nabijan Tursun, **Voprosy Politicheskoy Istori Uygurov v Kitajskoj Istoriografii** (Çin Tarixşunaslıqida Uygurlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), Moskva, 1998, 13-131-bet; Liu Zhixiao, **Uygur Tarixi** (Uygur tarihi), Pekin, C: 1, 1988, s. 284-285; Lin Gan, **Tujue shi** (Türk Tarihi), Huhoto, 1989, s. 200; Jiang Yingliang, **Junggo Minzu Shi** (Çin'deki Milletlerin Tarihi), Pekin, 1990, s. 467; Wei Liangtao, Halahen Wangchao Shigao (Karahanlılar Tarihi Materyalleri), Ürümqi, 1986, s. 145.

2) Kaşgarlı Mahmud'un Memleketi Meselesi

Kaşgarlı Mahmud'un memleketi hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Orta Asya'daki Kırgız, Kazak ve diğerlerinin âlimleri Kaşgarlı Mahmud'un Issık Kөл civarındaki Barshan'da doğduğunu ileri sürmüş iseler de, Uygur alimlerinden İbrahim Mutii ve Mirsultan Osman Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk adlı eserindeki haberlere hem de halk arasındaki rivayetler ve 19. yüzyıldaki Muhemmed Sadık Kaşgari'nin vakıf senedi belgesine dayanarak Kaşgarlı Mahmud'un bugünkü Kaşgar şehrinin yanındaki Opal kasabasının Azig köyünde doğduğunu hem de kendi yurdu saydığı bu köyde defnedildiğini, eskiden beri yerli halkın ziyaret edegeldiği o 'hazreti mollam mezarı'nın Kaşgarlı Mahmud'un türbesi olduğunu tespit etmişlerdir. Çin hükümeti de bunu resmileştirmiştir.¹⁶ Uygur âlimlerinin nazarında, Kaşgarlı Mahmud'un o dönemde kendi adı olan Mahmud'a Kaşgar şehir adını mahlas olarak kullanması, çağdaşlarının da onu öyle adlandırması, onun bu coğrafyaya ait olduğunu gösterir. Kaşgarlı Mahmud denen isim, Kaşgarlı, yani bugünkü Kaşgarlı demektir.¹⁷

3) Bugünkü Etnik Kimlikle İlgili Mesele

Bugünkü Doğu Türkistan'daki, yani Çin'e bağlı Şıncan Uygur Otonom bölgesindeki hâkim unsur olan Uygur Türklerinin genel nüfusunun tahminen yüzde 30'u Kaşgar ilindedir. Kaşgar ve civarındaki çiftçilik yapılan yerler Uygurların çok yoğun yerleştikleri yerlerdir. Dolayısıyla Kaşgar demek Uygurların vatanı demektir. Bu bölgedeki Uygurların tarihte yüzyıllar boyunca kendilerine Uygur demekten daha ziyade Kaşgarlı ya da Müslüman demeleri, Uygur etnik adının 20. yüzyılın başlarından itibaren resmi kabul edilip yaygın şekilde milli kimlik olarak bilinmesi hem de tüm halkın bunu benimsemesi bir yana, gerek Uygur tarihçileri ve aydınları, gerekse sıradan vatandaşın nazarında, burası eskiden beri Uygurların ana vatanı olarak görülmüştür. O hâlde Kaşgarlı Mahmud Uygurdur.

4) Dil Meselesi

Uygur dilbilginlerinin Kaşgarlı Mahmud'u Uygur demelerindeki diğer bir sebep de Kaşgarlı Mahmud'un vurguladığı Hakaniye ili ve dili meselesi olup, Uygur âlimlerinin nazarında Hakaniye dili, Turfan İdikut devletinde kullanılan Uygurca ile aynı dildir. Yusuf Has Hacib'in kullandığı "Kutadgu Bilig'in dili de aynı Uygurcadır.¹⁸ Kaşgarlı Mahmud'un "Hakaniye dili" dediği eski Uygurcadır. Bu yazı dilinin oluşumda Kaşgar'da yaşayan ahalinin diyalekti temel teşkil etmiştir. Eski Kaşgar şehri Karahanlılar devletinin başkenti olduğundan Karahanlılar dönemindeki dil bir grup Uygur kabileleri (Yağma, Karluk, Argu, Basmil, Kencek)nin şiveleri temelinde teşekkül etmiştir.¹⁹

3. Kaşgarlı Mahmud ve Bugünkü Uygurların Milliyetçiliği

Her halkın kendi geçmişindeki şanlı medeniyet temsilcilerinden gururlanması, onları milli kültürün sembolü yapması ve gelecek kuşakların milli ruhunu eğitime ve geliştirmede kılavuz yapması gayet doğaldır.

18. yüzyılda Doğu Türkistan Mançu-Çin İmparatorluğu'nun işgaline uğradıktan sonra 1865 yılında Yakupbeğ yönetimindeki Yedi-şehir (Yette şehir) Devleti kurulup 1878 yılında yıkılana

¹⁶ İbrahim Muti ve Mirsultan Osman, *age*, *Tarim*, S: 3, 1984.

¹⁷ Abdureup Polat, *Qaşğərişunaslıq Heqqide On İkki Soal-Jawab* (Kaşgarlı Mahmud Bilimi Hakkında On İki Soru Cevap), www.kashghari.com

¹⁸ İmin Tursun, "Qutatqu Bilikniñ Tili" (Kutadgu Bilig'in Dili), *Bulak Dergisi*; Mirsultan Osman, Xemit Tömür ve Amine Ğappar, "Qutatqu Bilikte İpadilengen Edebiy Til Toğrisida" (Kutadgu Bilig'de İfade Edilen Edebi Dil Üzerine), *Şıncañ İctimaiy Penler Tetqiqatı* (Şıncang Sosyal Bilimler Araştırmaları), S: 2-3, 1995.

¹⁹ S. Mollawudof, D. Reyhanof, *Uygur Edebiyatı*, 9, Mektep Neşriyatı, Almuta. 2005, s. 51.

kadar olan zaman zarfında Uyghur Türkleri kendi milli bağımsızlığını elde etmek ve milli kültürünü korumak için hiç durmadan mücadele ettiler. Türk kültürünün eski ocaklarından sayılan Doğu Türkistan'ın Tarım-Turfan ve İli vahalarında yaşayan Uygurlar kendi kültürlerini korumanın çeşitli yöntemlerinden istifade etmişlerdir. Toplumun bilinçli tabakası sayılan ünlü aydınlar ve bilim adamları halkın milli bilincini güçlendirmek ve milli kimliğini korumak için kendi memleketlerinde yetişmiş büyük tarihi şahsiyetleri övme, onların faaliyetlerini genç kuşaklara miras bırakma amacıyla tarih yazarlığına büyük önem vermişlerdi. Karahanlılar Devleti (9. yy. 1212), Yarkent Hanlığı (1514-1678), Hocalar Dönemi (1679-1759) ve Yakupbeğ Bedevlet Dönemi (1865-1878)'ne ait çok sayıda tarihi hatıralar yazılmıştı.²⁰ 19. yüzyılda yaşamış meşhur alim Muhemmed Sadık Kaşgarî işte bunlardan biri olup, onun özel olarak yazdığı kitabı Kaşgarlı Mahmud'un türbesine özel belgeyle vakfetmesi ve bu belgenin dönemin bir kaç aydını tarafından imzalanmış olması tesadüfi değildir. Onların amacı bu türbede yatan insanı halkına tanıtmak ve sonraki kuşaklara hatırlatmak olsa gerektir.

20. yüzyılın başlarında İslam dünyası, ayrıca Türk dünyasında baş gösteren yeni kültür-eğitim hareketi Doğu Türkistan'a da ulaştı. İstanbul, Kazan gibi yerlerde eğitim gören Uygur, Türk ve Tatar aydınları sonraki yüzyıllarda cehaletle kalan Doğu Türkistan'ı yeni eğitim ışığıyla aydınlattı. İstanbullu eğitimci Ahmet Kemal ve İstanbul'da eğitim gören Doğu Türkistanlı Mesud Sabrı Baykuzu (1887b-1952), Tursun Efendi (1896-1937) hem de Almanya, Rusya ve Türkiye gibi ülkelerde ziyarette bulunan Musabay kardeşler, Maksut Muhiti (1885-1933), Kutluk Hacı Şevki (1876-1937), Abdulhaluk Uygur (1901-1933), Sabit Damolla (1883-1941) ve diğer yüzlerce eğitimci, milliyetçi bilim adamları, tüccarlar çağdaş okullar açarak Doğu Türkistan'da eğitim hareketi başlatıp Uygurların milli kimlik, milli ruh ve milli şuurunu yeşerttiler ve güçlendirdiler.²¹ İşte bu Uygur milliyetçileri milletin tarihi ve milli kültür geleneğini halka anlatmadan, halkın şanlı geçmişinden gurur duymasını sağlamadan halkın milli bilincini oluşturma mümkün olmadığını idrak ettiklerinden Türkiye, Tataristan ve diğer ülkelerde yayımlanmış Türk tarihi ile ilgili kitapları Doğu Türkistan'a getirdiler.²² 1930'lu yıllarda Türkiye, Mısır ve diğer ülkelerde eğitim görmüş olan Kaşgar'ın ünlü aydınlarından Kutluk Hacı Şevki, Şemsettin Damolla, Mehmet Ali Tefvik gibi kişiler o dönemin önemli temsilcileri olup, bunlar yayıncılık ve eğitim yoluyla Uygurları milliyetçilik şuuruyla eğittiler. O dönemdeki aydınlanma ve uyanış hareketleri 1931-1934. yılları arasında tüm Doğu Türkistan çapında meydana gelen milli kurtuluş ihtilalına ve bu ihtilallar sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nden sonraki Türk dünyasındaki 2. bağımsız Türk cumhuriyeti Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına vesile oldu. Bu süreçte pek çok bilim adamı önemli roller üstlenmiş, eğitim, neşriyatçılık ve basın yayın işlerini devam ettirmişlerdir. Tarih eğitimi, milli kimlik ve milli ruh cumhuriyet dönemindeki eğitim faaliyetlerinin de önemli konusu olmuş, Türk tarihindeki meşhur saltanatlı kağanlardan Oğuz, Atilla, Cengizhan, Sultan Satuk, ayrıca Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib'i ulemalar halk eğitiminde sembol isimlere dönüştürülmüştür.

12 Kasım 1944'te Kulca'da kurulup 1949 yılında son bulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti de vatanseverlik ve milliyetçilik fikirlerine ehemmiyet vermiş, tarih eğitimi milli ruhu yükseltmenin aracı kılınmış olduğundan, cumhuriyet hükümetince yayınlanmış gazete ve dergilerde Uygurların geçmiş siyasi ve kültür tarihi, meşhur âlimleri ile ilgili makaleler basılıyordu. Ahmetcan Kasımı'nın önerisiyle Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lugatî't-Türk" adlı eserinin tercüme işlerinin tertip edilmesi, ayrıca Urumçi'de Mesud Sabrı Baykuzu, İsa Yusuf Alptekin ve

²⁰ Muginov, *Asiya Muziyidiki Uyğurçe Qol Yazmılar* (Asya Müzesindeki Uyğurca El Yazmaları), Leningrad.

²¹ Nabijan Tursun, "The Formation of Uyghur Nationalism and Uyghur Identity", *Unpublished Paper for East-West Center*, Washington, 2004.

²² Jams Milliward ve Nabijan Tursun, "Political History and Strategies of Control, 1884-1978", *Xinjiang: China's Muslim Borderland*, . (2004), p. 84-90.

Muhemmed Emin Buğra gibi milliyetçi liderlerin “Yusuf Has Hacib Kütüphanesi”ni kurmaları, dernekleri organize ederek tarihle ilgili bilimsel faaliyetleri yaygınlaştırmaları tesadüfî olay değildir. Ancak, basın yayının yaygınlaşmamış olması, halkın kültür seviyesinin hâlâ düşük olması, araştırmacı ve aydınların az olmaları ve siyasi engeller sebebiyle Kaşgarlı Mahmud ve “Divanü Lugati’t-Türk” dahil kültür ve siyasi tarih bilimleri Uygurlar arasında yaygınlaşma ve gelişme fırsatı bulamadı. Kısacası, Kaşgarlı Mahmud sembolü etrafındaki medeniyet temsilcilerinin 20. yüzyılın başlarında Uygurlar arasında milliyetçiliğin, milli ruh, milli kimlik ve siyasi kimliğin oluşmasında belirli derecede rol oynadıklarını söylemek mümkündür.

Ama, Kaşgarlı Mahmud’un Uygur milli ruhunu geniş çapta ve yaygın biçimde etkilemesi 20. yüzyılın 80’li yıllarında “Divanü Lugati’t-Türk” adlı eserinin üç cilt şeklinde çağdaş Uygur Türkçesiyle yayımlanması, bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud üzerindeki araştırmaların yoğunlaşmasıyla olmuştur. Çünkü bu eserin yayımlanması Uygur kültür tarihindeki büyük olay olup, uzun müddet kendi tarihinden habersiz kalmış olan Uygurların kendi milli kimliğinin farkına varmalarını, şanlı geçmişinden gurur duymalarını, kendilerinin şanlı tarih yaratmış bir millet olduğunu idrak etmelerini, kendi devrine ve geleceğine umutla bakmalarını sağlayan milli ruh, siyasi, içtimai ve kültür bilinci bahşetmiştir. Şunu vurgulamak gerekir ki, 1980’li yıllara kadar Uygur Özerk Bölgesi’nde henüz Uygur tarihiyle ilgili bir kitap yok idi.

Uygur âlimlerinin Uygur ve Türk tarihi, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib ve diğer medeniyet temsilcileriyle ilgili makaleleri ancak 1970’li yılların sonlarından itibaren görülmeye başlamıştır. Halk o zamana kadar Çin’in “Kültür devrimi” adlı siyasi hareketi dolayısıyla kendi geçmişini, kendi milli kimliğini, nereden geldiklerini bilmeyecek derecede cahil bırakılmıştı. Çünkü o dönemde Uygur gibi Türk halklarının etnik, siyasi ve kültür tarihi hakkında bilgi sahibi Uygur âlimleri, aydınları siyasi hareketin kurbanı olmuş, sürgün edilmiş, hapsedilmiş ve perişan edilmişti, Uygur tarihi, kültürü, edebiyatı ve diğer sahalara ait kitaplar, eski el yazmaları yakılmış, milli kültür büyük bir tahribata uğratılmıştı. Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lugati’t-Türk” adlı eserinin gün yüzüne çıkması, “Bulak”, “Şincan Üniversitesi İlmi Dergisi”, “Kaşgar Pedagoji İlmi Dergisi”, “Şincan Sosyal Bilimleri Dergisi”, “Kaşgar Edebiyatı Dergisi” ve diğer bilimsel ve edebi dergilerin ardı ardına yayınlanması, bu dergilerde Hun, Göktürk, Uygurlarla ilgili ve bu eski kabilelerin kurdukları devletlerle ilgili, ayrıca Karahanlılar devleti (9.yy. – 1212), Turfan Uygur İdikut devleti (866 – 1369) dönemiyle ilgili, bunlarla birlikte Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Ahmet Yükeki, Ali Şir Nevaii, Lütfi, Atai, Neveti, Zelili gibi orta çağ ve yakın çağ klasikleri ve onların eserleriyle ilgili, ayrıca edebiyat tarihi ile ilgili makaleler ve kitapların ardı ardına yayımlanması Uygurlarda milli uyanış dönemini meydana getirdi.

Kaşgarlı Mahmud ile Yusuf Has Hacib bilimsel araştırma alanını aşarak kişilerin gündelik sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel hayatında yer aldılar. Kaşgarlı Mahmud’a ithaf edilen yüzlerce şiir ve şarkılar ortaya çıktı. Kaç ailenin çocuklarına Mahmud adını verdiklerini hesap etmek zordur. Kaşgarlı Mahmud’un mezarını ziyaret etmek kişilerin büyük arzularından biri hâline geldi. Kısacası Kaşgar’a gelen her kişi önce Kaşgarlı Mahmud’un mezarını ziyaret etmeden ayrılması imkansız hâle geldi. Kaşgarlı Mahmud Uygurların iftihar ve gururudur. 1981 yılında Nur Muhemmed Erki isimli Kaşgarlı şairin “Gurur duy dünyada Mahmud vatani” adlı şiiri yayımlanır yayımlanmaz hemen bestelenerek halk arasında 20 yıldan beri ünlü şarkı olarak söylenmektedir. Bu şarkı Uygurları kendi vatanından, kendi yurtlarından, kendi milletinden gurur duymaya, kendilerinden gurur duymaya çağırmaktadır.

Gurur duy dünyada Mahmud Vatani,

Kimin varmış öyle büyük alimi

...

Kaşgarlı Mahmud yazarların kaleminde ve ressamların fırçasında da yer almıştır. Uygur yazarı Perhat Cilan 1994 yılında “Kaşgarlı Mahmud” adlı tarihi romanını yayımladı. 1995 yılında Urumçi’de çıkmakta olan “Tanrıdağı Dergisi” tarafından düzenlenen sohbet toplantısında İbrahim Mutii, Şerefettin Ömer gibi ünlü âlimler bu romana büyük değer biçmişlerdir.

Ünlü ressam, Prof. Gazi Emet Kaşgalı Mahmud’un tablosunu iki kez yapmış olup, onun yaptığı tablo çerçevelere alınarak Uygurların evlerinde, bazı sivil, eğitim ve özel kurumlarda asıldı. Onun heykeli ise çağdaş Uygur heykel sanatının bir başarısı olarak değerlendirildi.

Kaşgarlı Mahmud’un adını eğitim kurumlarına, bahçe veya kültür merkezlerine ya da cadde ve sokaklara vererek sonsuzlaştırmak Uygur aydınlarının büyük arzusu ise de, şimdiye kadar gerçekleşmemiş idi. Son on yılda Çin’deki piyasa ekonomisinin gelişmesiyle Kaşgarlı Mahmud’un adının ticari markaya dönüştürüldüğü bilinmektedir.

Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib Sovyetler Birliği döneminde Kazakistan’daki Uygur okullarının dersliklerinde yer almışlardı. 1980’li yıllarda Doğu Türkistan’daki orta okulların edebiyat dersliklerinde de milli konular yansıtılmış, eski Türk ve Uygur yazıtlarına,, Karahanlılar dönemindeki Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib hem de sonraki yüzyıllardaki medeniyet temsilcilerine sistemli bir şekilde yer verilmiştir. Bu durum genç kuşakların kendi kültür tarihi hakkında ilk olarak etraflı bir şekilde bilgi sahibi olmalarını, ayrıca kendi milli kimlik ve kültüründen gurur duymalarını sağladı. Sonraki dönemlerde ise edebiyat dersliklerindeki bu konular sınırlandırılmıştır.

Birleşmiş Milletler’in 2008 yılını “Kaşgarlı Mahmud Yılı” olarak ilan etmesi ve bu münasebetle Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi ülkelerde sempozyumların düzenlenmesi ve Kaşgarlı Mahmud’a ithaf edilen özel kitapların yayımlanması Uygur Türkleri için tekrar büyük bir ilham kaynağı, büyük bir milli gurur kaynağı oldu. Çünkü Uygurların nazarında Birleşmiş Milletler’in 2008 yılını “Kaşgarlı Mahmud Yılı” olarak ilan etmesi Uygurların şanlı kültür tarihine hem de milli mevcudiyetine verilmiş yüksek değer idi. O sırada Uygur aydınları “Kaşgalı Mahmud Yılı”nı Çin hükümetinin de kutlamasını talep etmiş, “Diyarım”, “Selkin”, “Şebnem” gibi onlarca Uygur Genel Ağ sayfasında çeşitli fikir ve görüşleri ortaya atmışlardı. Pekin, Urumçi, Kaşgar ve diğer şehirlerde üniversite öğrencileri kendileri organize ederek “Kaşgarlı Mahmud Yılı” kutlamak üzere sempozyum, şiir okuma ve söyleyiş gibi çeşitli şekildeki bilimsel ve kültürel faaliyetleri tertip ettiler.

2008 yılı Uygur Genel Ağ sayfalarında Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib gibi örneklerle ve onların yaşadıkları döneme ait çeşitli konulardaki bilimsel ve popüler makalelerin en çok yayımlandığı bir yıl oldu. Kaşgarlı Mahmud ile ilgili bu çalışmaların bazıları Türkiye Türkçesine aktarılmış, Rusçaya ve diğer dillere tercüme edilmiş ya da yazarlar tarafından doğrudan yazılmıştır.

Şunu da vurgulamak gerekir ki, son 5-6 yıl içerisinde internet iletişiminin gelişmesi, çeşitli kontrol ve engellere rağmen, Uygur Türkleri arasında internetin yaygınlaşması, websayfalarının ortaya çıkması ve belirli derecede gelişmesine vesile oldu. Kısa zaman zarfından pek çok Genel Ağ sayfası kuruldu. Bunların içerisinde Diyarım, Selkin, Şebnem, Orhun Genel Ağ sayfası en mükemmel ve profesyonelliği yüksek ünlü Genel Ağ sayfalarıdır. Orhun Genel Ağ sayfası tarihe mahsus Genel Ağ sayfası olup Uygur, Türk, Orta Asya tarihiyle ilgili en zengin bilimsel kaynak, basın-yayın ve kütüphane olma rolünü oynadı. Bu Genel Ağ sayfalarında Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib’in etnik mensubiyeti meselesi üzerinde uzun tartışmalar yaşanmış, bu tartışmalara Uygur, Kazak, Kırgız ve diğer halkların aydınları, öğrencileri iştirak etmişlerdi. Hükümet Genel Ağ sayfalarında ve basında asla görülmeyen bu tür tartışmalar pek çok gencin ortak tarih, ortak etnik köken ve etnik gelişme ile ilgili, ayrıca kültürle ilgili anlayış ve düşüncelerinin artmasında önemli rol oynadı. Orhun Genel Ağ sayfasından başka yine yukarıda anılan ve anılmayan Genel Ağ

sayfalarının hepsinde “tarih”, “tarihteki meşhur şahıslar” özel sayfaları olup, bu sayfalar okuyuculara Türk, Uygur ve Orta Asya tarihi ile ilgili bol bilgiler temin etti.

Kaşgarlı Mahmud işte o Genel Ağ sayfalarının hemen hemen hepsinde baş sayfaya yerleştirilmiştir. Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib Uygurların manevi kültüründe, bilim ve eğitiminde, ayrıca temel sloganı eğitim olan milliyetçilik faaliyetlerinde sembol ve kılavuz olarak tayin edilmiştir.

Ancak, Uygurlar UNESCO tarafından ilan edilen “Kaşgarlı Mahmud Yılı”nın gururunu yaşarken, 5 Temmuz 2009’da Urumçi’de 20. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan tarihindeki en büyük olayın, yani “Urumçi vakası”nın meydana gelmesiyle Kaşgarlı Mahmud’un vatani Doğu Türkistan, yani Çince Xinjiang diye adlandırılan bu bölge ve bu bölgede yaşayan Uygurlar dünya tarafından daha yaygın biçimde bilindi.

5 Temmuz’da meydana gelen o gösteriyi “Kaşgarlı Mahmud Yılı”ndan ve Kaşgarlı Mahmud’dan gurur duyan hem de kendi şanlı tarihine özlem duyan, aynı zamanda bugünkü mevcut durumuna üzülen gençler yapmış olup, bunda Genel Ağ sayfalarının rolü büyük olmuştu. 5 Temmuz olayı pek çok Uygur gencinin ölümü ve hapse atılmasıyla son buldu. Kaşgarlı Mahmud gururu ve fikirlerine minber olan Orhun, Diyarım, Şebnem ve Selkin gibi Genel Ağ sayfalarının sahipleri uzun müddetli hapis cezalarına mahkûm edildiler. Ayrıca bu Genel Ağ sayfaları kapatılıp Uygur tarihine karıştı.

SONUÇ

Kaşgarlı Mahmud sadece döneminin ansiklopedik âlimi değil, aynı zamanda büyük milliyetçisi idi. Türk dünyasının en eski kültür kaynakları, ayrıca Türk kültür coğrafyasının ayrılmaz parçası olan Kaşgar’da doğmuş ve ömrünün büyük bir kısmını orada yaşamış hem oraya defnedilmiştir. Uygur-Türk devleti olan Karahanlılar devletinin prensi Kaşgarlı Mahmud eserinde o dönemdeki Türk kavimlerinin dili, örf adetleri, türkûleri hem Türk kabilelerinin yerleşmeleri ve başka çeşitli durumları ile ilgili kıymetli bilgileri toplamak, araştırmak hem bu bilgileri kendi döneminin okuyucularına iletmek suretiyle Avrasya’nın yayla ve tarımsal bölgelerine dağılan Türk kabileleri arasında milli, siyasi ve kültürel kimlik fikrini, ayrıca birlik beraberlik fikrini oluşturmaya çalışan fakir adamı ve ideolog idi. Arap dilini temel alan İslam dünyasında Türkçe konuşan halkların, ayrıca kudretli ve kültürlü Karahanlılar devletinin hem de “Arap dili ile yarışabilen” Türk dili ve kültürünün mevcudiyetini tanıtmaya çalışan Kaşgarlı Mahmud kendi döneminin kâmil milliyetçisiydi. Bence, Kaşgarlı Mahmud’un sadece büyük ilmi eseri değil, milliyetçilik ruhu da bin yıldan sonraki günümüzde merkezi Avrasya’daki yeni siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel koşullar altındaki Türk halklarının bundan sonraki varlığı için ciddi bir ihtiyaçtır. Yoksa bugünkü Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen ve diğerlerinin onu anmalarına ve onun için heykel dikmelerine ne gerek vardı?

Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla yeni bağımsız Türk cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Bunlar kendi siyasi tarihini, kendi kültür tarihini yaratmada, ayrıca milliyetçilik ve vatanseverlik bilincini güçlendirmede Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, El Farabi, Ahmet Yesevi, Ali Şir Nevai ve diğer pek çok orta çağ medeniyet temsilcilerini ve bu halkların hâkimiyet kurma ve işgalcilere karşı mücadele sürecindeki siyasi ve tarihi şahsiyetleri, yiğitleri ve halkın sevdiği zatları milli ruhu güçlendirici sembol olarak ortaya koydular. Bir millet ve bir devlet ancak güçlü milli ruh ve vatanseverlik ruhu ile mevcut olabilir. Dolayısıyla Kaşgarlı Mahmud gibi büyük örnekler milletin ruhu ve manevi direğine dönüşmüştür.

Kaşgarlı Mahmud gibi büyük kültür adamları Uygur Türklerinin ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerindeki halkların milliyetçilik, vatanseverlik ve milli kimlik bilincinin oluşturulması

ve geliştirilmesinde zorunlu bir unsur olarak ortaya çıkmış, söz konusu halkların kültür tarihinden yerini almışlardır.

Ama umutla şunu söylemek mümkündür ki, Orta Asya halkları kendilerinin etnik, siyasi ve kültür tarihini daha derin bir şekilde öğrendikçe kendileri ile diğer Türk halkları arasındaki bağların ve ortaklıkların çokluğunu daha derin idrak edecek, aslında ortak olan kültür tarihini parçalayarak kendilerine mal etmenin ehemmiyetsiz olduğunu kavrayacaklardır. Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Türkmenler ve Uygurlar Kaşgarlı Mahmud'dan ne kadar çok gurur duyarlarsa, onunla ilgili ne kadar çok araştırma yaparlarsa, onu ne kadar çok anlarsa sonuçta birbirlerine daha sıkı bağlanacaklardır.

Günümüzde Kaşgarlı Mahmud Uygur milli ruhuyla, milli kimlik ve milli varlık anlayışıyla sınıksız bağlanmış durumdadır. Uygurlar Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib gibi örnekleri kendi milli gururu ve diğer milletlerin karşısında kendi milli değerinin güvencesi olarak görmektedirler. Uygurların 1949 yılından sonraki milliyetçilik hareketleri 1970'li yıllara kadar zayıflamış ise de, 1981 yılında Kaşgarlı Mahmud'un eserinin aydınlığa çıkmasıyla Uygurların kendi tarihinden gururlanma duygusu güçlenmiştir. Uzun süre kendi milli tarihini bilme fırsatından mahrum bırakılmış Uygur genç nesilleri atalarının tarihte Hun imparatorluğu, Göktürk imparatorluğu, Orhun Uygur Kağanlığı, Karahanlılar Hanedanlığı, Turfan İdikutluğu gibi bağımsız devletler kurup Merkezi Asya'da kendilerine özgü devletçilik geleneği oluşturduğunu, ayrıca Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib gibi büyük âlimleri yetiştirdiğini öğrendiğinde kendi milletin mevcut hâline üzüldüğü için kaygılanma eğilimleri güçlendi.

20. yüzyılın 80'li ve 90'li yıllarında milliyetçi hareketler baş göstermeye başlayıp kendi milli menfaatlerini koruma sloganları ortaya çıktı. Uygurların çeşitli bölgelerinde kendi bölgelerinden yetişen bölgesel nitelikli büyük şahsiyetleri olsa da, şu anda Uygurlardaki bölgesel nitelikli kimlik anlayışı zayıflayıp ortak ve bir bütün Uygur milli kimliği çoktan oluşmuş olduğundan Kaşgarlı Mahmud bugün Uygur bölgesinin her yerinde, her tabakasında ortak gurur kaynağı, ortak milli sembol hâline gelmiş durumdadır. Uygur milliyetçiliğinin kültür milliyetçiliğini aşarak Uygur dili, kültürü, dini, sosyal ve siyasi haklarını kapsayan bağımsız siyasi kimliği oluşturma çabası gün geçtikçe güçlenmiş ve uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiştir.

Kısacası, Kaşgarlı Mahmud bin yıldan beri Uygur Türkleri ile beraber yaşayıp Uygur manevi dünyasında derin yer edinmiştir. Uygurların diğer milletlerin hâkimiyetine maruz kalmalarından kaynaklanan siyasi özgürlük ihtiyacı artıkça, onların Kaşgarlı Mahmud gibi büyük medeniyet temsilcileri ve yiğit kahramanlarından gurur duyma eğilimi daha da güçlendi. Onlar bu süreçte kendi örneklerinden gururlanmanın ve onları unutmamanın çeşitli yollarını ve yöntemlerini keşfettiler.

Günümüzde Kaşgarlı Mahmud'u Uygurların kültür, maneviyat ve milliyetçilik ideolojisinden ayırmak ve onun yüksek mevkiini değiştirmek asla mümkün değildir.

KAYNAKLAR

- ALMAS Turğun, **Uygurlar**, Ürümçi, 1989.
- _____, **Uygurlar**, Almatı, 1992.
- BAYTUR Enver, **Şincañdiki Milletlerniñ Qisqıçe Tarixi** (Şincañ'daki Milletlerin Kısaca Tarihi), Milletler Neşriyatı, Pekin, 1991.
- BUĞRA Muhemmed İmin, **Şerqiy Türkistan Tarixi** (Doğu Türkistan Tarihi), İstanbul, 1998, s. 399-470.
- DWYER Arienne, "The Xinjiang Conflict, Uyghur identity, Language Policy and Political Discourse", **Political Studies** 15, East-West Center, (2005), Washington, p. 73.
- ANDREW D. ve FORBES W., **Doğu Turkistan Harp Beyleri**, Çev.: Enver Can, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.
- HACİ Abduqadir, "1933-yilidin 1937-yiliğiçe Qeqşer, Xoten, Aqsularda bolup ötken veqeler" (1933 yılından 1937 yılı kadar Kaşgar, Hoten ve Aksu'da Vuku Bulan Olaylar), **Şincang Tarix Materyalleri**, S: 17, (1986), s. 1-114.
- ISXAKOV Gegel, **Issledovania Po Uygurovedeniyu** (Uygurşunasliq Tetqiqati), Nash Mir, 2005, s. 84-86.
- MİLLİWARD James A. ve TURSUN Nabijan, "Political History and Strategies of Control, 1884-1978," in Frederick Starr, ed., *Xinjiang ; China's Muslim Borderland* . (M.E .Sharpe, 2004), p. 84-90.
- JİANG Yingliang, **Junggo Minzu Shi** (Çin'deki Milletlerin Tarihi), Pekin, 1990, s. 467.
- LİU Zhixiao, **Uygur Tarixi** (Uygur Tarihi), C: 1, Pekin, 1988.
- LİN Gan, **Tujue shi** (Türk Tarihi), Huhoto, 1989.
- QAŞGERİ Mehmed, **Türkiy Tillar Divani** (Divanü Lugati't-Türk), Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1981.
- Kratkaya istoriya Uygurov**, (Uygurlarniñ Qisqıche Tarixi), Almata, 1991.
- QURBANİ Muhemmed, "Şair Qutluq Haci Şevki", **Qeqşer Edebiyatı**, S: 3, (1980), s. 71-72.
- MOLLAWUDOF S. ve REYHANOF D., **Uygur Edebiyatı 9**, Mektep Neşriyatı, Almata, 2005.
- MUHEMMEDİMİN, Abduşükür, **Uygur Pelsepe Tarixi** (Uygur Felsefe Tarihi), Şincañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1998.
- MUGİNOV, **Asiya Muziyidiki Uygurçe Qol Yazmilar** (Asya Müzesindeki Uygurca El Yazmaları), Leningrad.
- MUTİ İbrahim ve OSMAN Mehmed, "Qaşğeriyniñ Yurtı, Hayatı ve Qebrisi" (Kaşgarlı Mahmud'un Yurdu, Hayatı ve Mezarı), **Tarım**, S: 3, Ürümçi, 1984.
- OSMAN Gayretcan, **Uygur Kilassik Edebiyatı Qisqıçe Tarixi** (Uygur Klassik Edebiyatının Kısaca Tarihi), Ürümçi, 1992.

- OSMAN Mirsultan, TÖMÜR Xemit ve ĞAPPAR Amine, “Qutatqu Bilikte İpadilengen Edebiy Til Toğrisida” (Kutadgu Bilig’de İfade Edilen Edebi Dil Üzerine), **Şıncañ İctmai Penler Tetqiqati** (Şincang Sosyal Bilimler Araştırmaları), S: 2-3, Ürümçi, 1995.
- POLAT Abdureup, **Qaşğerişunasliq Heqqide On İkki Soal - Javab** (Kaşgarlı Mahmudbilimi Hakkında On İki Soru Cevap), <http://www.kashghari.com>.
- TURSUN Nabijan, **Voprosy Politicheskoy istorii Uygurow v Kitajskoj Istoriograofii** (Xitay Tarixşunasliqida Uyğurlarniñ Siyasiy Tarixi Mesilisi), C. 129, Moskva, 1998.
- _____, **The Formation of Uyghur Nationalism and Uyghur Identity Unpublished Paper for East-West Center**, Washington, 2004.
- WEİ Liangtao, **Halahen Wangcho Shigao** (Karahanlılar Tarihi Materyalleri), Ürümçi, 1986.
- ZİYAİ Exmet, “Exmet Ziyai Xatiriliri” (Ahmet Ziyai Anıları), **Şıncañ Tarix Materyalleri**, S: 28, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi, 1990.